

ПОЛІКУЛЬТУРНИСТЬ РЕГІОНУ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ РИС ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

MULTICULTURALISM OF THE REGION AS THE CONDITION OF CITIZENSHIP FEATURES FORMATION WITH THE HIGH SCHOOL STUDENTS

У статті досліджені особливості формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурності регіону. Наголошується на тому, що, навчаючись поруч із носіями інших культур, старшокласники мають сформувати у себе відповідну толерантність до них – як до узагальненого образу, так і до конкретних їх носіїв. Автор зазначає, що формування рис громадянськості відбувається в умовах освіти, яка має містити полікультурну складову частину. Саме цим і зумовлена доцільність її впровадження в освітніх закладах України, метою діяльності яких є створення демократичного середовища для виховання свідомих громадян.

Проаналізовано стан готовності старшокласників до міжкультурної комунікації у регіоні (на прикладі Запорізької області), доведено необхідність постановки певних завдань щодо полікультурного виховання в діяльності освітніх закладів та зазначено, що громадянське виховання має бути переглянуто за змістом з урахуванням компонента полікультурності, беручи при цьому до уваги його відповідність викликам сучасності, зумовленим світовими тенденціями в освіті.

Ключові слова: громадянськість, риси громадянськості старшокласників, ідентичність, полікультурність, полікультурний регіон.

В статье исследованы особенности формирования черт гражданственности у старшеклассников в условиях поликультурности региона. Отмечается, что, обучаясь рядом с носителями других культур, старшеклассники должны сформировать у себя соответствующую толерантность к ним – как к обобщенному образу, так и к конкретным их носителям. Автор отмечает, что формирование черт гражданственности происходит в условиях образования, которое должно содержать поликультурную составляющую. Именно этим и обусловлена целесообразность ее внедрения в учебных заведениях Украины, целью деятельности которых является

создание демократической среды для воспитания сознательных граждан.

Проанализирована готовность старшеклассников к межкультурной коммуникации в регионе (на примере Запорожской области), говорится о необходимости постановки конкретных задач в осуществлении поликультурного воспитания в деятельности образовательных учреждений и указывается, что гражданское воспитание должно быть пересмотрено по содержанию с учетом компонента поликультурности, принимая при этом во внимание его соответствие вызовам современности, обусловленным мировыми тенденциями в образовании.

Ключевые слова: гражданственность, черты гражданственности старшеклассников, идентичность, поликультурность, поликультурный регион.

The article investigates features of citizenship development with high school students in the conditions of multicultural region. It is noted that, when studying beside people of different cultural backgrounds, high school students should form a relevant tolerance towards them – both to the generalized image and to their specific carriers.

The author notes that development of citizenship features occurs in educational conditions, which should contain a multicultural component. This is the reason for the feasibility of its implementation in the educational institutions of Ukraine, whose objective is to create a democratic environment for the education of concerned citizens.

The high school students' readiness for intercultural communication in the region is analyzed (using Zaporozhye region example). The article calls for the need of setting specific objectives in the implementation of multicultural education in educational institutions and it is stated that civic education content should be revised considering the multicultural component, acknowledging its relevance to the challenges of our time, resulting from world trends in education.

Key words: citizenship, citizenship features of the high school students, identity, multiculturalism, multicultural region

УДК 37.015.31:172:373.8:353.1

Богомолова Н.М.,
магістр державного управління,
методист регіонального науково-методичного центру
«Освіта та громадянське суспільство»
Запорізького обласного інституту
підлядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми у загальному вигляді. Глибинні зрушення у суспільстві, відкритість кордонів та інформаційного простору, значні міграційні процеси та зростання ролі національного чинника у державотворенні дають змогу стверджувати, що міжкультурна комунікація нині є однією з рушійних засад сучасної цивілізації, оскільки саме орієнтація молоді на зближення з представниками інших культур є передумовою формування відкритої суспільної системи демократичного зразка.

Сучасна Україна надзвичайно гостро відчуває потребу підготовки і виховання нової генерації громадян на засадах цінностей демократичного

суспільства – верховенстві прав людини, рівності і взаємній відповідальності.

У Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» наголошується на необхідності здобуття учнями умінь і навичок, необхідних для успішної самореалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності [12].

Україна формувалася протягом багатьох століть, на її території проживають представники понад 130 національностей, регіони мають свої особливості – багатоманітність суб'єктів освітніх систем із різним мовним, культурним та поліетніч-

ним складом учасників освітнього процесу. Тому у Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки підкреслюється важливість змістового наповнення процесу формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, активної громадянської, державницької позиції та почуття власної гідності [15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Результати аналізу наукових праць засвідчують, що проблема полікультурності привертала увагу дослідників різних галузей. Українські дослідники вивчали питання у сфері полікультурної освіти (В. Болгаріна, Л. Горбунов, Г. Дмитрієв, В. Ковтун, І. Лощенкова, О. Мілютіна, В. Огнев'юк, С. Сисоєва, А. Солодка, О. Хижняк, Н. Якса та ін.). Дослідження полікультурності в контексті шкільної освіти є у працях В. Бойченко, Л. Волик, Л. Перетяги, П. Кендзьора та ін.

М.В. Рудь, присвятивши своє дослідження виявленню соціально-педагогічної проблеми формування громадянських якостей старшокласників в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в умовах полікультурного регіону, визначає, що залишаються відкритими й мало дослідженими ті аспекти проблеми формування громадянських якостей особистості, що пов'язані з розробкою змісту громадянського виховання у полікультурному суспільстві [13].

П.І. Кендзьор наголошує, що, попри перспективні тенденції уваги до полікультурного виховання, варто звернути увагу на те, що в українській педагогічній науці є недостатньо активними наукові дискусії щодо громадянської місії у долученні представників різних культурних спільнот до розбудови українського громадянського суспільства. Досить часто полікультурне виховання розглядається як антипод патріотичного виховання чи чужинський елемент для української педагогіки [12, с. 138].

П.В. Вербицька доводить, що сучасна учнівська молодь загалом має низьку мотивацію до громадянської участі у суспільних процесах, недостатньо толерантно сприймає соціальні і культурні відмінності. Тому громадянське становлення учнівської молоді має розглядатися як результат взаємодії її внутрішнього потенціалу, який формується у сім'ї, навчальному закладі з виховним впливом зовнішнього середовища місцевої громади [1, с. 15, 19].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зробивши певний аналіз, можна визначити, що дослідники зосереджують увагу на проблемі формування громадянських якостей або цінностей у старшокласників, але залишається мало дослідженими особливості формування рис громадянськості в умовах полікультурного середовища як загалом у країні, так і в окремому регіоні.

Метою статті є виявлення особливостей формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурності регіону.

Виклад основного матеріалу. Тема полікультурності постала як прагнення знайти відповідь на те, як мають безконфліктно співіснувати різні культури у межах соціуму. Серед науковців термін «полікультурність» часто використовується для визначення багатокультурності та багатоетнічності певного суспільства. Полікультурність визначається як принцип функціонування та співіснування в певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот із притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з широкою кроскультурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визначення спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму [10].

В «Енциклопедії освіти» тлумачення терміна «полікультурний» подається через полікультурне виховання, яке визначається як процес цілеспрямованої соціалізації учнів, що передбачає оволодіння особистістю системою національних і загальнокультурних цінностей, комунікативних і емпатичних вмінь, що дають змогу школяреві здійснювати міжкультурну взаємодію і виявляти розуміння інших культур, а також толерантність стосовно іншокультурних носіїв. Полікультурність передбачає наслідування традицій тих культур, в яких діти живуть, і разом із цим введення інноваційного поля культурної взаємодії [3, с. 873].

Отже, зміст полікультурності зумовлюється співіснуванням у гетерогенному суспільстві різноманіття культур, в якому жодна не є домінуючою. Таким чином, до регіону з культурним розмаїттям доречно застосовувати термін «полікультурний». Цим буде констатуватись те, що носії різних культур не можуть існувати в ньому цілковито ізольовано.

Для уточнення поняття «полікультурний регіон» доцільно розглянути поняття регіону, яке використовується представниками різних сфер. У широкому сенсі поняття «регіон» застосовується до таких територіальних одиниць, які працюють між рівнями місцевого та національного урядів, тобто регіон є частиною держави [10, с. 226].

Соціологи під «регіоном» розуміють територіально диференційовану спільноту людей, простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій. Саме у регіональному середовищі виникають певні рамкові умови для способу життя мешканців регіону [11, с. 5].

Важливим критерієм виокремлення регіону є почуття територіальної ідентичності мешканців. Тож регіон можна визначити як соціальний та географічний простір, в якому відбувається соціаліза-

ція людини, формування, збереження та трансляція норм життя.

Будь-яке визначення цього поняття так чи інакше пов'язане з територіальними характеристиками та диференційованою спільнотою людей, яким притаманне почуття територіальної ідентичності [6, с. 227].

Мешканці полікультурного регіону, проявляючи соціальну активність, об'єднуються, незалежно від своєї етнонаціональної приналежності, з метою вирішення питань, які мають не тільки місцеве, а й загальнодержавне значення. Тому і школа певної громади, суб'єкти навчального процесу, зокрема старшокласники, мають залучатися до активної громадської діяльності, які стосуються життя суспільства, щоб діяти як активні та відповідальні громадяни.

В умовах регіону територіальні громади поєднують людей різних культур та національностей, з усією сукупністю їхніх форм взаємодії, взаємозалежності і взаємовпливу. Тому можна стверджувати, що регіональний компонент як цілісний комплекс територіально-географічних, природних, соціально-політичних, економічних, культурно-історичних, демографічних, національно-етнічних, конфесійних та інших особливостей має важливе значення у процесі формування рис громадянськості у старшокласників [13, с. 17].

Якщо ж говорити про Україну, то полікультурність природно характеризує її соціум. Полікультурні регіони в Україні формувалися протягом багатьох століть, вони мають свої особливості, які необхідно враховувати при формуванні та реалізації державної політики, в тому числі у галузі освіти. Специфічне середовище, яким є полікультурний регіон, призводить до того, що, проживаючи і навчаючись поруч із носіями інших культур, суб'єкт має сформувати у себе відповідну толерантність до них – як до узагальненого образу, так і до конкретних індивідуальних носіїв.

Тож полікультурність регіонального соціуму стає окремим питанням, оскільки є нюанси репрезентації етнокультурних цінностей їх носіями в різних регіонах. Одна справа, коли в масштабі регіону наявні осередки компактного проживання таких носіїв, і тоді можна говорити про певною мірою реального колективного суб'єкта. Інша справа, коли носії унікальних або навіть і поширених у регіоні етнокультурних цінностей розпошені територіально, вписуючись у соціокультурний контекст регіону певним чином дисперсно. Таким носіям важче зберігати саме культурну ідентичність у цілісній громадянськості, а вплив на них інших культур – істотніший [5, с. 68].

У своїх дослідженнях В.Р. Мичковська та Ю.І. Бец звертають увагу на те, що менталітети народів, що склалися століттями, відображають їх національно-етнічні особливості, уявлення і переконання, традиційні норми поведінки [7].

Але Ю.Ю. Сугрובה зазначає, що сучасні етнокультури зробили поворот від традиційно-етнічного до цивілізаційно-глобалістського шляху розвитку, що сприяло підсиленню кризи етнокультурної й національної самоідентифікації особистості в умовах багатонаціонального суспільства. Це зробило особливо актуальною проблему збереження й функціонування етнічних культур в сучасних умовах багатонаціональної України та розвитку громадської форми ідентичності, котра стає позанаціональною і виражає ідею взаємодії та співтворчості етносів і народів [14].

О.В. Шапаренко вважає, що в Україні після здобуття державної незалежності відбуваються інтенсивні зміни в системі ідентичностей суспільства, в якій національна ідентичність разом з етнічною належать до найбільш стійких, та визрівання цілісної національної ідентичності, яка б об'єднувала більшість громадян України, не суперечить існуванню окремих етнічних, культурних, регіональних ідентичностей, які, відповідно до національних інтересів України, мали бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст, а «регіональна ідентичність» може розглядатись у ракурсі середовища мезорівня, особливості якого становлять суттєві умови для формування єдиної громадянськості у носіїв різних етнокультурних ідентичностей [16, с. 17].

Формування рис громадянськості відбувається в умовах освіти, яка має містити полікультурний складник у навчанні та вихованні, саме тому і доцільно її впроваджувати в освітніх закладах України.

На думку європейських учених, полікультурна освіта охоплює теми «соціального включення та участі» і «навчання жити разом», а їх опанування є важливою передумовою розв'язання проблем у полікультурному суспільстві демократичним шляхом. Отже, саме освітнім закладам належить роль «міжкультурного посередника» у налагодженні конструктивних стосунків між представниками різних культур, створенні «демократії довіри» нового суспільства. Обов'язки освітніх інституцій полягають у тому, щоб допомагати людям усвідомити, що в полікультурному суспільстві співіснують різні точки зору (погляди, думки); рахуватись із фактами співіснування різних культурних явищ; підготувати громадську думку до сприйняття нової форми громадянства в країні і до усвідомлення того, що різноманітні цінності є підґрунтям плідного і тривалого міжкультурного діалогу [8, с. 39].

У сучасних суспільно-політичних умовах варто поставити особливий наголос на значенні громадянського підходу в системі полікультурного виховання. Його реалізація сприяє розвитку мотивації та усвідомлення представниками різних етнокультурних спільнот важливості залучення до суспільних справ, консолідації суспільства, зміцненню соціального партнерства, формуванню толерант-

ності та, як результат, ефективній міжкультурній взаємодії, що забезпечує стабільність, мир та злагоду в Україні [4, с. 143].

Виховання свідомого громадянина, що є складовою частиною мети освіти, неможливе без створення демократичного середовища. Про це йдеться у відповідному дослідженні Г.А. Назаренко, де педагогічний вплив пов'язується зі створенням інформаційно-комунікаційного виховного простору, що й має бути сприятливим для виховання культури демократизму старшокласників. Культура демократизму є тією самою єднальною ланкою, яка синтезує полікультурність і власне громадянськість. Зміст полікультурного виховання має формуватися залежно від соціокультурного контексту певного середовища, а акцент має здійснюватися на формуванні толерантної поведінки на засадах громадянської відповідальності та соціального партнерства [9, с. 74].

Як відбувається процес формування рис громадянськості у старшокласників, можна розглянути на прикладі Запорізького регіону, який за всіма ознаками є полікультурним. За даними Всеукраїнського перепису населення (2001 р.), на території Запорізької області проживали представники понад 130 національностей і народностей. У національному складі більшість становили українці – 70,8%, росіяни – 24,7%, болгари – 1,4%, білоруси – 0,7% вірмени – 0,3%, татари – 0,3%, євреї – 0,7%, грузини – 0,2%, азербайджанці, молдавани, німці, греки, цигани та поляки – по 0,1%. За даними перепису, вважали рідною українську мову 50,2% населення, російську – 48,2%. Частина інших мов, які були вказані як рідні, становила 1,6% [2].

У 2016 р. Мелітопольським державним педагогічним університетом ім. Б. Хмельницького та Запорізьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти проведено спільне опитування понад 2 тис. старшокласників та 300 педагогів Запорізької області щодо готовності до міжкультурної комунікації. За результатами опитування виявлено, що більшість старшокласників (58,5%) вважать, що в їх школі панує атмосфера взаєморозуміння зі школярами – представниками інших народів, але майже третина (34%) визначає, що така атмосфера існує частково, а 7,4% зазначають, що в їхньому закладі взагалі немає порозуміння.

Більшість учнів (76,3%) легко знаходить спільну мову з однолітками іншої національності, 17% – частково, але 6,6% зовсім не знаходять порозуміння. 86,4% опитуваних вважають справедливим, якщо культура корінного народу має привілеї, в той час лише 12,2% вважають, що всі культури мають рівні права.

58% старшокласників не звертають уваги на національну приналежність своїх друзів, але серед друзів чверті респондентів (25,8%) перева-

жає більшість їхньої національності, бо вони вважають їх ближчими за духом та поглядами, лише 16,2% мають друзів різного етнічного походження, але ж почувають себе краще серед представників своєї національності.

Особливо треба звернути увагу на те, що на питання «Якщо я чую про дискримінацію інших національностей...», лише третину підлітків (31,2%) засмучує ця несправедливість, 18,9% ставляться до цього байдуже, а половина опитаних (50,3%) зазначають, що головне, щоб це не стосувалося їх особисто.

Проведені дослідження засвідчили, що значна частина педагогів незначною мірою обізнані з тим, як формувати риси громадянськості у старшокласників в умовах полікультурності регіону.

Серед педагогічних працівників лише 20,8% добре володіють знаннями про культуру інших національностей (особливості поведінки, національні традиції, закони тощо), 75,3% – частково, 3,9% – не володіють зовсім; 84,4% легко знаходять спільну мову з колегами, які належать до інших культур, 10,4% – частково, а 5,2% не знаходять зовсім.

Подобається спілкуватися з учнями різних національних культур 50% педагогів, не подобається 34,2%. При спілкуванні з учнями іншої національної культури змінюють свою поведінку (вимову, інтонацію), коли це необхідно, 15,8%, іноді – 46,1%, не змінюють поведінку 13,2%.

Самі педагоги мало уваги приділяють інноваційним формам організації навчальних та виховних занять, розвитку критичного мислення та медіаграмотності учнів старшої школи. В діяльності навчальних закладів не простежується науково-обґрунтована система організації роботи, не застосовуються пізнавальні, проблемні та аналітичні завдання полікультурного змісту, повільно впроваджуються в практику сучасні інтерактивні методи та технології полікультурної освіти.

Погоджуємось із висновками П.І. Кендзьора, який наголошує на необхідності в системі діяльності загальноосвітніх навчальних закладів поставити певні завдання полікультурного виховання з урахуванням особливостей українського суспільства: треба формувати особистість, здатну усвідомити свою соціокультурну приналежність та розглядати власну культуру в цілісній картині культурного різноманіття; учні мають оволодіти знаннями про культурну багатоманітність свого середовища, традиції, вірування, особливості поведінки представників інших етнічних, релігійних, соціальних та культурних груп та визнати їхнє право на своєрідність та неповторність; підтримувати встановлення позитивних ціннісних установок до представників інших культур та формувати в учнів практичні вміння ефективної співпраці з представниками інших культур [4, с. 121].

На підставі проведених досліджень можна зазначити, що громадянське виховання в освітніх закладах має бути переглянуто за змістом з урахуванням компоненту полікультурності, враховуючи сучасні виклики та світові тенденції.

Необхідно посилити підготовку педагогічних працівників у напрямі виховання в учнів критичного мислення, поваги до людської гідності, усвідомлення існування полікультурності в Україні та шанування представників різних національностей та культурних традицій.

Висновки. У процесі формування української державності головним суб'єктом цього виступає свідомий громадянин, який зберігає свою соціально-культурну ідентичність, прагне до розуміння інших культур, вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань, готовий до активної творчої діяльності в динамічному світі.

Питанням розвитку сучасної педагогічної науки є соціальна спрямованість виховного процесу: проживаючи в поліетнічному середовищі, люди стикаються з культурною різноманітністю, яка передбачає наявність палітри світоглядних поглядів та ціннісних переконань [4, с. 126–127].

У процесі формування рис громадянськості у старшокласників в полікультурному середовищі провідне значення набуває регіональний компонент, в умовах якого і відбувається процес їх становлення як свідомих громадян.

У педагогічному процесі умови розглядаються як чинник ефективності педагогічного впливу на вихованців, тому полікультурність певного регіону є однією з умов, в яких у навчально-виховному процесі освітніх закладів мають бути враховані такі особливості соціокультурного впливу. Тому виникає необхідність розробки наукових підходів до виховання молоді в умовах полікультурного простору, особливо з огляду на те, що дослідження у педагогіці не містили раніше регіональних контекстів полікультурності [7].

Таким чином, можна стверджувати, що особливості процесу формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону потребують подальших наукових досліджень та методичних розробок для впровадження у закладах освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вербицька П.В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання». К., 2010. 40 с.
2. Всеукраїнський перепис населення. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zapr/
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України, головний ред В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

4. Кендзьор П.І. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика): дис. ... докт. пед. наук (спеціальність 13.00.07 «теорія і методика виховання»). Київ, 2017.

5. Людина у полікультурному суспільстві: навчально-методичний посібник для викладачів вищих навчальних закладів з курсу за вибором для студентів соціогуманітарних спеціальностей / Пометун О.І., Султанова Л.Ю. та ін. К.: «Інжиніринг», 2010. 248 с.

6. Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія / авт. кол.: Є.М. Хриков, О.В. Адаменко, В.С. Курило та ін.; за заг. ред. В.С. Курила, Є.М. Хрикова; Держ. закл. «Луган.нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.

7. Мичковська В.Р., Бец Ю.І. Поняття «полікультура» та «полікультурне виховання» в сучасних наукових дослідженнях. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 39 (3). С. 255–258. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/prspo_2013_39\(3\)_42](http://nbuv.gov.ua/UJRN/prspo_2013_39(3)_42).

8. Мілютіна О. Полікультурна освіта молоді шкільного віку: європейський підхід. Порівняльно-педагогічні студії. 2011. № 3-4. С. 33–41.

9. Назаренко Г.А. Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів: дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2016.

10. Полікультурність – основа добросусідства культур. URL: <http://dovidka.biz.ua/polikulturnist-osnova-dobrosusidstva-kultur/>

11. Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-прак. конф., 10–11 листоп. 1994 р. К., 1995.

12. Про затвердження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. № 988-р. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249613934>.

13. Рудь М.В. Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2002.

14. Сугрובה Ю.Ю. Громадянська ідентичність в сучасних умовах поліетнічної України. URL: <http://www.stationline.org.ua/obraz/33/2090-gromadyanska-identichnit-v-suchasnix-umovax-polietnichnoji-ukraini.html>.

15. Про затвердження Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки: Указ Президента України від 13.10.2015 р. №580/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>.

16. Шапаренко О.В. Формування громадянськості в умовах соціокультурних трансформацій українського суспільства: автореф. дис. ... канд. ф. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Харків, 2008. 25 с.